

Djursyn i staden och på landet vid 1800-talets mitt

Niklas Cserhalmi

För länder i nordvästra Europa är det av stor vikt hur landets och dess medborgares djursyn uppfattas. På både statlig och privat nivå är synen på djur en viktig del av identiteten och nationalkaraktären. Ett exempel är hur den svenska staten på officiell nivå slagit fast svenskens milda djursyn. I propositionen till den svenska djurskyddslagen från 1988 står det, svart på vitt, att svenskar av tradition har varit och är djurvänner (Regeringens proposition 1987/88:93 s. 14).

Nordvästeuropéer är stolta över att hålla sig med en inkännande och mild inställning till djur. Att kontinentens européer inte uppfattas som lika djurvänliga kan av nordvästeuropéerna ses som en fördel då det tillåter oss att befästa och förstärka vår identitet gentemot ”de andra”. Likaså finns ett flertal etablerade föreställningar om lantbrukets djur under ”allmogetid”.¹ Vissa tycker att livet med husmor i ladugården kan liknas vid djurens paradiset medan andra menar att svältfödning och hårdhudade bönder gjorde djurens liv till ett helvete.

Vilka av dessa uppfattningar som är sanna eller ej, om nordvästeuropéer är mer hänsynstagande mot djur än sydeuropéer, eller om djuren levde bättre eller sämre förr, kommer vi aldrig att helt kunna reda ut. Viktigt är emellertid att problematisera etablerade föreställningar som uppfattas som sanningar. Jag vill inleda med att ta hjälp av ett domstolsfall.

Brev från pigan Maja Stina Jönsdotter

Till sommaringet 1861 i Norra Vedbo häradsrätt i Jönköpings län har kronolänsman G.F. Wickbom kallat bonden Gustaf Andersson i Lillvik till tinget för djurplågeri. Pigan Maja Stina Jönsdotter i Babel under Lillvik är vittne och skriver brev till rätten.

Som Kronolänsman G.F. Wikbom stämt mig, att vittna hur Gustaf Andersson i Lillvik behandlade sina kreatur, får jag hermed afgifva följande.– i slutet på januari förmodligen den 24.– fick jag först se, genom fönstret ur vår stuga, att Gustaf Andersson i Lillvik misshandlade både sina oxar ock stutar, på det sätt, att oxarna wille inte orka upp sitt lass på vägen, utan då begynte han att slå ock skoffa skrika äntligen genom mycket bemödande måste han lassa af, sedan drog oxarna upp sitt lass på vägen. på samma sätt gick det med stutarna, de orkade inte upp sitt lass på vägen de heller, ty det var en snöplogkant, de blev äfven slagna ock skuffade, ock till sist satte han då för oxarna som drog upp lasset. jag gick länge inne i vår stuga, med gråtande ögon och såg hur han misshandlade oxarna- Sedan gick jag ut ock dit- ock då bad jag honom skona sina kreatur- han svarade åt helwete med dig tjäring ty det är mina kreatur, han lofvade mig äfven stryk- om jag inte gick min väg, hur han behandlade stutarna det såg jag sedan jag var utkommen ock på stellet- andra dagen gick jag dit på stellet, ock det var blod och gödsel, som flere med mig såg- jag hafver icke vidare att beretta utan det war ett obermhertigt misshandlande med djuren- Babel under Lillvik den 4 maj 1861. Maja Stina Jönsdotter.²

Bonden Gustaf Andersson erkänner att han slagit sina djur. Han fälls för att ha visat uppenbar grymhet då han kört med alltför

tungt lass och för att ha slagit sina stutar två gånger i huvudet så att blodspår kunnat skönjas. Böter 10 Riksdaler.

Tack vare att Maja Stina Jönsdotter skrivit ett så detaljerat brev kan vi följa henne där hon inne i stugan hänger vid fönstret och studerar hur Gustaf Andersson behandlar sina djur. I hennes berättelse får vi veta att oxarna först krånglat i snön och inte orkat upp med sitt lass på vägen. Bonden har då lastat av, vad vi får förmoda var en släde eller en vagn med medar, vilket gav oxarna möjlighet att ta sig upp. Lasset måste ha varit tungt eftersom avlastningen gjorde skillnad för oxarna, varför av- och pålastning igen, på vägen, säkerligen tagit tid. När det var stutarnas tur att ta sig över snöplogskanten började det om; de orkade inte heller upp. Andersson såg sig då tvungen att spänna av stutarna, krångla med selen, troligen i frysgrader, och istället koppla på oxarna för det andra lasset. Under tiden hade han skuffat, slagit och skrikat åt djuren.

Allt detta tog lång tid men Maja Stina kunde inte slita sig. Hon berättar vidare att hon ”gick länge i vår stuga, med gråtande ögon”. Det är lätt att se hur hon hängit vid fönstret, vankat fram och tillbaka och brottats med sin känsla av empati med djuren och vetskapen om att djurplågaren inte skulle bli förtjust i en tillsägning. Till slut tog hon mod till sig, satte på sig kläderna och gick ut i snön till Andersson och hans oxar. Pigan Maja Stina lade således ner lång tid och stor möda på att fundera över oxarnas och stutarnas belägenhet. Hon övervann sin rädsla och sade åt djurplågaren att upphöra med miss-handeln. Som svar fick hon att det inte var hennes problem och att hon skulle få stryk, vilket var en vanlig hotelse mot vittnen som ingrep mot djurplågare. Går det utifrån Maja Stina Jönsdotters brev till häradsrätten att säga något om hur hon och svaranden Gustaf Andersson såg på djur? Vad de hade för djursyn?

Instrumentell eller intrinsikal djursyn?

I den moderna djurskyddsdebatten är filosofen Tom Regan en av huvudpersonerna. Han strävar efter samma mål som filosofen Peter Singer³, det vill säga veganism och ett lika värde mellan mänskliga och icke-mänskliga djurarter. Men Regan motsäger sig starkt Singers utilitaristiska principer och betonar istället rättighetsprincipen. För en utilitarist är det möjligt att väga och mäta nyttan av handlingar. En handling är god då den medför största möjliga lycka åt största möjliga antalet individer (lyckomaximeringsteorin). Den engelske filosofen Jeremy Bentham formulerade utilitarismens principer (Bentham 1789) och menade att människan skulle ta hänsyn också till djurens intressen då värdet av en handling bestämdes.⁴

En rättighetsfilosof däremot, som Tom Regan, kan inte acceptera tanken på att enskilda individer kränks för att det stora flertalet ska uppnå lycka. Alternativet är att betona allas okränkbara rättigheter där rätten till liv är den starkaste och som även gäller vissa djur. För att avgöra vilka djurarter som kan ta del av rättigheterna använder Regan begreppet intrinsic value, eller inneboende värde. Alla som har inneboende värde har det, enligt Regan, i lika hög grad. Men alla besitter inte de egenskaper som gör att de kan anses ha inneboende värde. Cancerceller är vid liv men de kan inte tillskrivas rättigheter. För att lösa frågan för Regan fram termen subject of life eller livssubjekt. Ett livssubjekt har trosföreställningar, viljeattityder, perception, minne och en känsla för framtiden och de kan handla avsiktligt för att uppnå syften. De som uppfyller kriteriet för livssubjekt har ett intrinsikalt värde, ett inneboende värde. Och individer med inneboende värde har rätt att behandlas med respekt och inte enbart som varelser med instrumentellt värde (Regan 1983).

Även om Regan inte för några historiska resonemang är det ändå fruktbart att ta med sig

hans definitioner till 1800-talet för att se hur människor på landsbygden såg på egna och andras djur. Tillskrevs djur enbart ett instrumentellt värde eller kunde man se djur som bärare av ett intrinsikalt värde, ett egenvärde?

De anglosaxiska historikerna

I den engelskspråkiga världen finns sedan historikern Keith Thomas 1983 gav ut standardverket om djursyn, *Man and the Natural World*, en forskningstradition om synen på och inställningen till djur (Tester 1991, Ritvo 1990, Kean 1998, Franklin 1990). Thomas vill, genom att hänvisa till skriftliga belägg från 1500-talet till det tidiga 1800-talet, där explicita uttalanden om djur förekommer, beskriva hur den sentimentala djursynen växte fram i det engelska samhället. England var ett föregångsland i djurskyddsfrågor. Det var där den första moderna djurskyddslagen stiftades och de första djurskyddsföreningarna bildades. En mycket tydlig trend hos Thomas är att han framställer den stadslevande borgerligheten som innovatörer av djurskyddstanken. Han menar att det var först med den stadslevande borgerlighetens nya sällskapsdjur och borgerlighetens distans till de arbetande djuren på landsbygden som de intresserade sig för djurs känslor och tyckte sig ha råd att visa empati för djur (Thomas 1983: 205).

Många andra forskare är beredda att hålla med. Den engelske sociologen Keith Tester delar upp synen på djur i en äldre och en yngre del. Den äldre djursynen har burits upp av bönder, underklasserna och den gamla adeln och kännetecknades av att djur sågs som bärare av ett instrumentellt värde. Det vill säga ett värde som bestämdes enbart av den avkastning djuret kunde lämna till människan. Den yngre inställningen till djur var mer inkännande och sentimental och betonade för första gången djurs egenvärde. Tester menar att den föddes hos det nya stadslevande borgerskapet i England under 1700-talets slut, i kontrast till framför allt böndernas

djursyn. Tester förklarar den förändrade inställningen till djur med att de nya vetenskaperna geologi, astronomi och fysiologi störde ut antropocentrismen och gjorde djuren mer lika människorna. Han lägger också stor vikt vid det nya sättet att hålla sällskapsdjur som gjorde att man såg djurs positiva sidor och kunde identifiera sig med dem (Tester 1991: 55).

Historikern Hilda Kean är på liknande sätt inne på idén om att det är borgerskapet som är först med att bära upp djurskyddsideal. Men hon lanserar också idén om att synen på djur kunde användas för att markera gränser mellan samhällsklasserna. Genom att behandla djur väl och ha rätt attityd till djur var det möjligt att signalera en tillhörighet till den nya medelklassen (Kean 1998: 24f).

Den australiensiske historikern Adrian Franklin anammar också tanken på att avståndet till landsbygdens djur var en förutsättning för djurskyddstankar. Han menar att avståndet sentimentaliserade och gjorde människor känsliga för djurs lidande. Han driver också en idé om att det var nödvändigt för landsbygdens människor att bevaka gränsen mellan människa och djur när de levde tätt inpå varandra. Även Keith Tester har varit inne på samma tanke och han tycker sig se att bönder behandlade djur medvetet grymt och brutalt för att understryka människans dominans och markera gränsen mellan människa och djur (Tester 1991: 51). Med avståndet faller, enligt Franklin, nödvändigheten av att upprätthålla skillnaderna. Det leder till att det är i städerna som man är först med att ta avstånd från grym behandling av djur under första hälften av 1800-talet (Franklin 1990: 13).

Historikernas källmaterial

För att skriva om borgerlighetens och böndernas inställning till djur krävs självklart ett källmaterial. De engelska historikerna stöder sig bland annat på tryckt litteratur, tidningsartiklar, föreningsprotokoll, dagböcker, brev

och lagförslag. Eftersom det bara var de övre klasserna som under den här tiden efterlämnade dessa typer av källor kommer framställningarna att baseras på elitens eget material. Detta för med sig flera olägenheter. Den befolkningsgrupp som skrev mest om djur under det sena 1700- och det tidiga 1800-talet var den stadslevande borgerligheten. Det var också den som 1824 startade *Society for Prevention of Cruelty to Animals* (SPCA). Det måste finnas en misstanke från historikernas sida om att djurskyddsföreningens medlemmar och den samhällsklass som bar upp den skrivit i egen sak, åtminstone då

syftet varit att erhålla ekonomiskt eller politiskt stöd till föreningen. Att det finns en tendens i deras efterlämnade källor är i det närmaste en självklarhet. Hur ser denna tendens ut?

Den stadslevande borgerligheten tillhörde den politiskt och ekonomiskt dominerande eliten i England med ett samhälleligt tolkningsföreträde i många frågor. Ett välkänt och effektivt retoriskt tillvägagångssätt är att kontrastera ”korrekta” åsikter mot ”felaktiga”. Särskilt effektivt blir det om det kan framställas som att de felaktiga åsikterna hör hemma hos andra mindre inflytelserika grup-

Landsbygdens befolkning kunde, av de tidiga djurskyddsföreningarna, framställas som bakåtsträvande djurplågare. Särskilt i fråga om slakt var detta vanligt förekommande. I målade texter lyftes särskilt den grymma slakten på landsbygden fram där ”skumögda kärringar med slöa knivar och lika slöa sinnen” långsamt karvade livet ur grisarna. Problemet med de lidande djuren kunde, enligt *Sveriges Allmänna Djurskyddsförening*, lösas om slakthus i städerna, där rationalitet och teknik skulle härska, ersatte hemmaslakten. Idag kan vi resonera om huruvida teknik och rationalitet var lösningen på djurens problem. I broiler- och grisproduktionsanläggningar, som ofta liknas vid fabriker, har tekniktilltron fått manifesteras. Många ifrågasätter starkt om dessa ger djuren goda djurliv. Likaså finns en stor misstänksamhet mot de stora industrialiserade slakthusen. Foto: Jämtlands läns museum, Östersund.

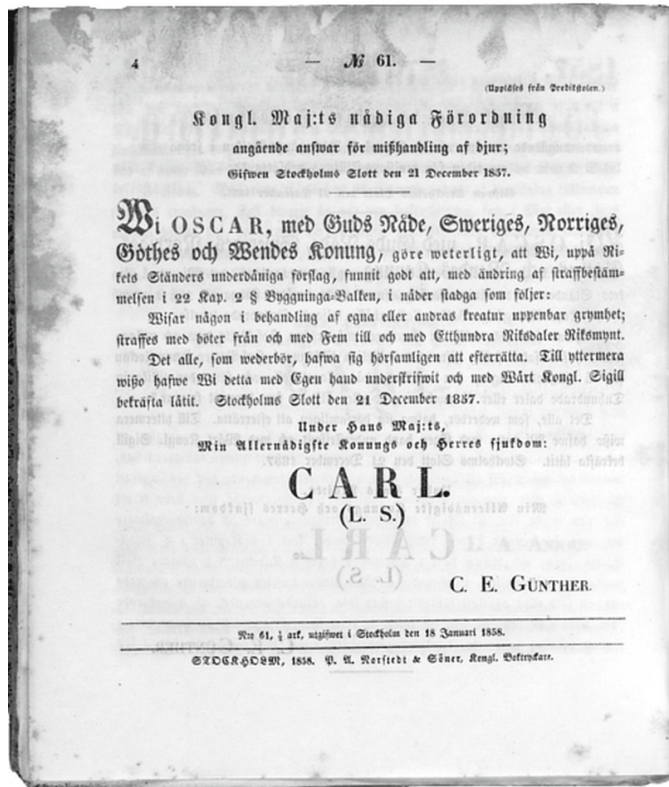
per. I Nordvästeuropa var under 1800-talet landsbygdsbefolkningen en sådan grupp och mot dessa kontrasterade borgerligheten sina egna moraliskt korrekta åsikter om djur och hur de skulle behandlas.

Också i Sverige var detta mycket tydligt. 1867 bildades *Sveriges Allmänna Djurskyddsförening* som verkade för en förbättring av djurens villkor. Föreningen lade en stor skuld för djurens lidande på landsbygdens bönder som beskrevs som delaktiga i en bakåtsträvande, förlegad, primitiv och djurplågande kultur (Dirke 2000: 284). Denna bild kontrasterades mot deras egna tankar där rationalitet, teknik, modernitet och djurskydd dominerade.

Metoden att kontrastera för att befrämja sitt eget budskap användes tidigt också i den engelska djurskydds-rörelsen. Den engelska historikern Harriet Ritvo har en teori om hur tanken på de djurplågande katolikerna i Syd-europa i motsats till de djurvänliga anglosax-

arna har uppstått. Enligt Ritvo lanserade engelska djurskyddsintressen en helt och hållet retorisk debatt där djurvänlighet framställdes som en nationalkaraktär i England. Motsatsen återfanns i det katolska Sydeuropa där djurplågeri istället skulle vara vanligt förekommande. Debatten hade ett tydligt syfte i det att djurskyddet hoppades intressera medier och parlamentet för frågan och få upp den på diskussionsagendan. Engelsmannen lanserades således, som en del av nationalkaraktären, som snäll mot djur medan ”de andra” kunde utdefinieras som icke-engelska genom sitt brutala sätt mot djur (Ritvo 1990: 127 ff.). Strategin var framgångsrik. På många platser i Europa betraktades England som en föregångsnation beträffande djurskydd och engelsmannen som en djurvän.

Genom att kontrastera sin egen uppfattning mot andra – inhemska bönder eller sydeuropeiska katoliker – kom den stadslevande

”Wisar någon i behandling av egna eller andras kreatur uppenbar grymhet; straffes med böter från och med Fem till och med Etthundra Riksdaler Riksmünt.” Ur Kunglig Maj:ts nådiga Förordning den 21 december 1857 SFS Nr 61). Såsom det anges i övre högra hörnet lästes lagtexten upp i predikstolarna för att få allmän spridning i landet.

borgerligheten i Nordeuropa att ses som innovatörer av djurskydd och av empatiska känslor för djur. Men till skillnad från de källor som de engelska historikerna använt, där eliten på 1800-talet berättat om hur landsbygdsbefolkningen sett på djur kan vi, som vi redan sett, i domstolsmaterialet höra en annan röst. I Maja Stina Jönsdotters brev till häradsrätten står att läsa hennes egna ord när hon berättar om djur och om människor som misshandlar djur. Det finns fler sådana röster.

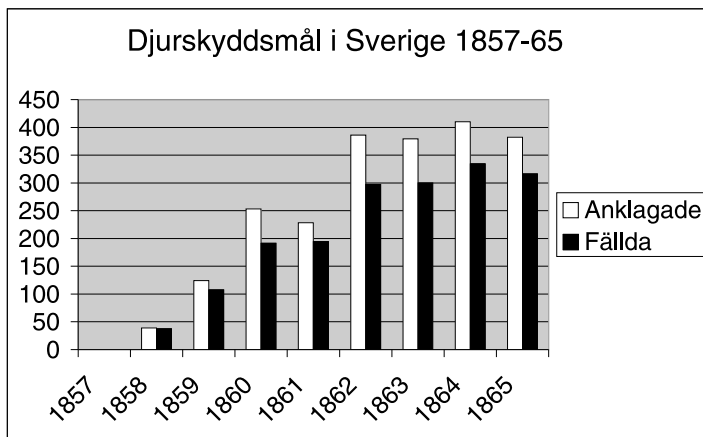
Svenska domstolsprotokoll

I december 1857 trädde Sveriges första djurskyddslag i kraft. Den hade föregåtts av diskussioner sedan 1844 då den första motionen i ärendet lades fram.⁵ Då föll motionen på de stora svårigheter man såg i att djuren inte kunde vara egna målsägare. 1856 lades nya motioner fram i adels-, präste- och bondestånden och lagutskottet formulerade ett lagförslag som passerade i en märklig anda av samstämmighet med tanke på de diskussioner som förts i samband med motionen som lämnats in bara ett tiotal år tidigare (Dirke 2000: 67ff). Djurskyddslagen från den 21 december 1857 stadgar följande:

Ett sätt att undersöka huruvida djuren sågs enbart som ekonomiska resurser eller om människor vid mitten av 1800-talet hade

emotionella band till djur kan vara att se vilka orsakerna bakom domstolsanmälningarna varit. I de allra flesta fallen har vittnen i djurplågerimål inte haft någon vinning av djuren i fråga men lägger sig ändå i hur ägare eller vårdare tar hand om dem. Då de gör så väljer de att ta en konflikt med en medmänniska för ett djurs skull och jag anser att detta säger något om synen på djur.

Jag menar att det hos de allra flesta människor finns ett motstånd, det kan vara stort eller litet beroende på personlighet och situation, mot att konfrontera en människa och klandra denna för sitt uppträdande. Motståndet kan liknas vid en tröskel med vilken en kostnad är förknippad. Vittnen och angivare som tar sig över tröskeln betalar i någon form för att övervinna motståndet. Betalningen erlaggs i allt från tid till grannsämja eller risken att själv bli utsatt för trakasserier och våld. Detta leder till att det uppstod en vallsituation för dem som på 1860-talet ställdes inför exempelvis en man som slog sin häst. Hur individer reagerade på att åse misshandeln berodde säkerligen på en mängd faktorer där personlighet och det omgivande samhällets inställning till konflikter överlag spelade en stor roll. Men en mycket viktig faktor i sammanhanget var självklart också hur vittnet såg på djur. Om djuren sågs som bärare av ett enbart instrumentellt värde fanns knapp

Från och med 1858 blir människor åtalade och fällda för djurplågeri. Det första året fälldes 37 människor, året därpå 107. Mellan 1860 och 1865 fälldes 200–300 personer årligen för djurplågeribrott. Siffrorna är hämtade ur Bilagor för Sveriges Officiella Statistik (BiSOS) som började utkomma 1857, samma år som djurskyddslagen trädde i kraft.

past något intresse av att lägga sig i. Det fanns med andra ord ingenting som motiverade ett överträdande av tröskeln. Men om djuren tillskrevs det som vi här benämner ett intrinsiskt värde, ett egenvärde, tvingades den som åsåg misshandeln att väga obehaget att ta en konflikt med den som misshandlade mot omsorgen om djuret. Ytterligare ett djurplågerifall från Jönköpings län får belysa en del av landsbygdsbefolkningens djursyn.

Baron Rosencrantz

Till Västra Härad häradsrätt i Jönköpings län kallas baron Rosencrantz på Dollby gård för att hans svin, får, kor och hästar har svultit under hösten, vintern och våren 1860 och 1861:

Den förre kusken Magnus Hegg vid Dollby vittnar om att under sommaren 1860 fram till våren 1861 dog det svin på gården till följd av svält, fåren föddes med tallris istället för löv så att de dog. Det upplyses i rätten i samband med vittnesmålet att tallris används som hjälpfoder.

Den förre drängen Gustav Svensson i Björneskog vittnar mot baronen: Så länge det fanns otröskad säd så åt kreaturen av denna men när den var slut släpptes de ut. På våren 1861 dog två svin och två får. De var mycket magra men vittnet kan inte säga att de säkert dog av svält. Under våren fastnade tre fäkreatur i ett kärr. På grund av att de var magra orkade de inte arbeta sig upp ur kärret, en mycket mager sugga låg död i bryggeriet.

Den förre drängen Anders Braf i Hultsjö Pilegård vittnar: Under hösten 1860 åt hästar och kor otröskad säd men när den var slut blev de framsvultna. 16 hästar fick (oläsligt) spanns eller åtta kappar havre att dela på dagligen (cirka 2,2 liter havre per häst och dag) och ibland bara hackelse (halm och lövkärvar samt eventuellt spillhö som hackas i en hackelsemaskin till mindre bitar). Även övriga djur åt dåligt och under våren dog får och svin av svält.

Svaranden Rosencrantz menar att jäv föreligger i det att samtliga vittnen har varit anställda hos honom.

Torparen Johan Hegg under Dollby vittnar att svaranden köpt in vinterfoder under vintern 1861 men att tjänstefolket utfodrade djuren ogint och vårdslöst och att kreaturen visserligen var magra men inte värre än många andra.

Pigan Sara Hegg under Dollby vittnar att svarandens kreatur for illa till följd av såväl svält som övrig vanvård, de fick foder då sådant fanns på gården men det var inte alltid fallet. Svaranden köpte foder i angränsande gårdar. Många djur dog hos svaranden men vittnet kunde inte säga säkert att det var av svält. Rosencrantz visar upp papper där omkringboende visar att de sålt foder till honom.⁶

Det är mycket i fallen med Rosencrantz på Dollby och Gustaf Andersson i Lillvik som är av stort intresse och som problematiserar etablerade föreställningar om landsbygdsbefolkningens instrumentella djursyn. Att tjänstefolk, både de som tidigare arbetat men också de som fortfarande arbetade på gården, tog strid med baronen och vittnade om de missförhållanden som rådde för djuren är svårt att skapa en logik i om vi antar att landsbygdsbefolkningen hade en instrumentell djursyn. Likaså blir det svårt att förklara varför två före detta drängar, Anders Braf och Gustav Svensson, vittnade mot baronen. Även om drängarna stod lägst i rang på gårdarna, och knappast hade några positioner att beakta, var de med stor sannolikhet beroende av goda vitsord för att söka nya platser i framtiden. Det sista vittnet, Sara Hegg, var den som tog de största riskerna. Hon hade kvar sin anställning på gården men gick ändå emot sin arbetsgivare med kommentarer om vanvård och svält. Det hade knappast varit möjligt att motivera tjänstefolket att vittna om de hade en allt igenom instrumentell djursyn och inte

alls brydde sig om djuren. Att Maja Stina Jönsdotter satte sin uppfattning om djurens upplevelser före relationen till grannen Gustaf Andersson i Lillvik är också svårt att tänka sig utan empati med djuren.

Rosencrantz hade till skillnad från Andersson i Lillvik inte aktivt visat uppenbar grymhet mot sina djur genom att slå eller piska dem. Han hade med stor sannolikhet inte ens kommit i direktkontakt med många av de svultna djuren, men rätten höll honom ansvarig för deras välmående. Lagen tolkades således som att den inte bara skulle tillämpas för att förhindra direkt våld och misshandel av djur utan även kunna användas mot åtgärder vars konsekvenser skulle kunna komma att skada djuren. Rätten fann att Rosencrantz hade svultit sina djur och att de hade dött på grund av detta. Rätten tolkade detta som att baronen hade brutit mot lagen. Han fälldes mot sitt nekande att böta 25 Rd för djurplågeri för den vanvård som han hade utsatt sina djur för.

Domstolsfall som historisk källa

Flera forskare som har använt sig av domstolsprotokollen menar att det i mötet mellan lagtexterna, rättens ledamöters tolkning av lagen och de åtalade skapades en rättspraxis i de frågor som behandlades. Bondemenigheten hade alltså en möjlighet att påverka de lagar som styrde delar av deras liv. Bland många andra menar rättshistorikern Jan Sundin att man inte kan läsa enbart lagtexterna för att få veta hur rättvisan fungerade (Sundin 1992: 11). Historikern Linda Oja är inne på samma linje då hon förstår lagar och lagförslag som elitens formulerade livssyn och att mötet mellan de åtalade och rätten kan ses som ett möte mellan folkliga och elitistiska synsätt (Oja 1999: 127). Om denna tankekedja håller, kan vi genom domstolsmaterialet återskapa en rättspraxis och identifiera folkliga och elitistiska element i denna. Det innebär också att vi, till skillnad från de anglosaxiska historikerna, kommer menighetens djursyn nära.

En källkritisk aspekt som man måste ha i åtanke under arbetet med djurplågerimålen är frågan om vem som anmälde brottet till tinget och varför det gjordes. Ett grundläggande resonemang i mitt arbete är att människor under 1860-talet på grund av empati med djuren reagerade negativt då folk i deras omgivning misshandlade och vanvårdade djur och därför anmälde förövaren. Men det kan förstås finnas flera orsaker till att man anmälde en djurplågare. Framför allt då grannar stod bakom en anmälan finns det anledning att fundera över hur grannsämjan var i byn. Kan djurplågeriåtalet ha använts som ett sätt att komma åt en ovän?

I ett fåtal av de cirka 250 rättsfall jag har studerat mellan 1860–65 och 1920–25, har de åtalade uppgett att de trodde sig veta vem som var angivare, och det sägs i dessa fall att de låg i fejd med varandra. Om vi ser det ur den åtalades synvinkel så är det klokt att lyfta fram alla möjliga förekommande uppgifter som kan användas för att visa att det förekom en konflikt, hur liten den än kan vara, mellan käranden och svaranden. Rätten måste då hysa en större misstro till de vittnesmål som lämnades av någon som kunde betraktas som en ovän eller fiende till den åtalade. Kanske kunde till och med jäv hävdas. Att det bara är i ett fåtal av rättegångsfallen där den åtalade nämner att han misstänker att ovänskap ligger bakom anmälningen kan tolkas som att osämja mellan grannar var ovanligt som skäl för att anmäla någon för djurplågeri och att det möjligtvis förekommit endast då det explicit tas upp av den åtalade i protokollet. Jag vill redovisa ett sådant fall här och samtidigt ta upp en annan aspekt.

I domstolsmaterialet är det framför allt vittnens och angivares åsikter som är intressanta för att komma menighetens djursyn nära. De kan ses som bärare av den gemensamma kulturen eller strukturen mot vilken de fällda djurplågarna har brutit. Det finns dock ett fåtal fall där också de dömda explicit

uttalade sig om hur djur borde behandlas. I nedanstående fall har svaranden skrivit ett sådant brev till rätten.

Bonden Lars Gustavsson i Sandvik har åtalats för djurplågeri mot häst som bogbrutits och slagits vid transport av virke. I november/december 1859 var Gustavsson i rusigt sinnestillstånd vid Björke gästgiveri och slog under förmiddagen sin häst ett flertal gånger med en tagelpiska.

Svaranden sänder brev till rätten:

Gustavsson misstänker att en Anders Svensson i Grensfall är den som angivit honom inför rätten. Med stöd av 17 kap 7§ i rättegångsbalken vill Gustafsson ha bort Svensson som vittne eftersom Svenssons ovänskap med honom är väl känd samt att Svensson nu vill hämnas.

För sin olydnad, eller med andra ord för sin odygd sökte jag göra det mig tillhörande stokreaturet, att efterfölja min vilja, och fullgöra sin skyldighet och när trilskan hos djuret inte syntes ega någon gränts var jag nödsakad, att med tvångsmedel bana min väg fram att efter kreaturets förmåga uppnå mitt ändamål.

Det kan man så icke kalla, att med uppenbar grymhet hafva behandlat ett kreatur, ty det olydiga djuret kan icke tillrättavisas på annat sätt än genom tvång eller straffmedel, eller att man hand (oläsligt, förf. kom.) Kreaturet, eller fodrar af detsamma uppfyllande af något som kreaturets kraft icke förmår att uthärda... Jag kan grymt behandla ett kreatur derigenom att jag svälter det och detta förfarande kan väl böra räknas till den svåraste grymhet. – Jag kan grymt behandla ett kreatur om jag agar det utan skäl, men jag behandlar icke ett kreatur grymt; då jag för djurets olydnad och elaka lynne, är nödsakad att giva det en nödsakad tillrättavisning, ty förmaningar genom ord blifva icke här tillräckliga. Stryk måste användas och tacka Gud att det ens hjälper.

Olydnaden hos djuret är nogsam känd, lika väl som hätskheten hos mina fiender.

Till rätten är också insänt ett intyg som vittnar om att hästen är "...till den grad så okynnig

och vild i humöret att utan tukt och aga kunde hon ej (oläsligt) begagnas...". Brevet fortsätter med att konstatera att även om tukt och aga användes kunde man för hästens vilda humörs skull ändå utsättas för livsfara.

Undertecknar Rättare Jonas Pettersson i Bergsätter, A.F. Pettersson i Dörrhult, Förmannen Hansson, S.A. Gustafsson i Blåberget.⁷

Denna gång tog inte rätten anklagelser om jäv på allvar. Anders Svensson i Grensfall tilläts vittna. Inte heller uppgifterna om att hästen behövde agas, för att kunna användas, ser rätten till, utan faller svaranden Gustafsson i Sandvik att böta 30 Riksdaler för djurplågeri samt 50 öre för svordom. I det brev han sänder till rätten framgår tydligt vad han betraktar som djurplågeri. I Gustafssons rangordning av grym behandling av djur hamnar svultna kreatur högst upp på listan. Därefter menar han att misshandel utan skäl kommer. Att aga då skäl föreligger är dock ej djurplågeri, enligt Gustafsson. Detta är en vanligt förekommande kommentar i många protokoll vilket tyder på att det kan det ha funnits en folklig acceptans för viss misshandel av djur. Liknande uttalanden av rätterna antyder att de i några fall, där oberoende vittne styrkt den åtalades uppgifter, menat att det kunde föreligga rimliga skäl för aga.

Även om det inte finns utrymme för en begreppsanalys här är det intressant att fundera över Gustafssons ordval. Vad betydde ordet odygd för bonden Lars Gustavsson i Sandvik? Jag har hittills hävdad att omsorg om djur, utan ekonomiskt värde för den handlande agenten, kan tolkas som empatiska känslor, vilket motsäger bilden av en instrumentell djursyn hos landsbygdens befolkning. Men även att djur får stryk, som är fallet med Gustafssons häst, på grund av att de är *odygdiga* eller *elaka* kan ses som ett erkännande av någonting annat än ett purt instru-

mentellt värde. Gustafsson talar om sin häst i termer som vi åtminstone idag enbart använder om människor. För att tillskrivas *odugd* eller *elakhet* krävs att man brutit mot en etablerad och erkänd moral. Menade Gustafsson i Sandvik att hästar hade moral? Det kan vi självklart inte uttala oss om, men vi ser att Gustafsson hade en i det närmaste antropomorf inställning till sitt djur.

Det är viktigt att i sammanhanget påpeka att även om frågeställningen kring instrumentellt eller intrinsikalt värde är grundläggande för att kunna ge ett svar på frågan om djursyn i gränslandet mellan bondesamhälle och industrisamhälle, är frågan för djurens del och den faktiska omvårdnad som de fick, inte lika relevant. Djuren kan må mer eller mindre väl hos någon som vårdar sig om dem på grund av deras egenvärde på samma sätt som hos någon som ser deras värde strikt efter den avkastning de kan ge. En aspekt på detta kan finnas i folktron kring djur, där magi spelade en stor roll kring föreställningar om såväl sjukdomars uppkomst som deras botande (Heurgren 1925). Människor har lagt ner en enorm möda och mycken tid på att vårda och bota sina djur med hjälp av trollformler, magiska föremål och offerakter. Djuren kan ha mått lika dåligt och i vissa fall betydligt sämre på grund av den magiska omvårdnad de fått, men är vi intresserade av att studera djursyn kan även de folkliga föreställningarna kring botande ses som tecken på att djur tillskrevs ett egenvärde.

Rackarskam eller djurplågare?

Det är inte bara explicita uttalanden av de dömda som kan tolkas. I vissa fall kan även deras handlingar användas för att omvägen komma åt att väga empati med djur mot andra faktorer. I alla tre län jag studerat: Malmöhus, Jönköpings och Östergötlands, finns exempel på hur hästar som skadats har lämnats vid väggkanten då de stupat eller brutit sig. Det finns också exempel på hur hästar släpats ut

på ängar eller lagts på gödselstäder för att dö och tvingats lida under långa och utdragna dödskamper. Det är intressant att ställa frågor till dessa fall. Hur kommer det sig att man lämnade skadade hästar som man visste inte gick att rädda till ett plågsamt lidande som i några fall pågick i flera dagar?

Arrendatorn Ola Andersson, Gårarp, var på hemväg från Ystad marknad den 30 juli 1860. Han körde, enligt åklagaren, så våldsamt att ena hästen i paret bröt ett ben. Andersson vräkte undan hästen åt sidan och lät den ligga där i två-tre dagar ännu vid liv.

Svaranden Ola Andersson anger att han hade kört i måttlig fart med sin hustru och far i vagnen då hästen snubblat och brutit sig. Han hade då spänt från och lett in hästen på en träda ”der den fallit omkull och blivit liggande...”

Dagen efter hade han återvänt med den egna ortens nattman. Denne ville först inte åta sig uppdraget att avliva hästen eftersom den låg utanför hans distrikt. Klockan 2 eller 3 stack nattmannen ihjäl hästen.

Anders Stäng och Jöns Mårtensson vittnar och lämnar liknande berättelser.

Rätten konstaterar att svaranden ”visat märklig grymhet”.⁸

Andersson lät sin häst ligga kvar i diket eller ute på trädan med brutet ben under natten. Han avlivade inte sin häst även om han måste ha förstått att den aldrig skulle tillfriskna från benbrottet. Han måste också ha förstått att hästen hade ont och led av sin skada och att dess lidande bara förlängdes då han väntade med avlivningen som ändå var oundviklig. Av detta kan vi dra slutsatsen att Andersson förstod att han behandlade hästen med uppenbar grymhet och därmed utsatte sig för risken att dra på sig ett djurplågeriåtal. Varför avlivade han då inte sin häst på plats och ställe? En förklaring kan vara att han inte litade på att han skulle kunna avliva den utan

att tillfoga den än mer skada och lidande genom en lång och utdragen dödskamp. Men enligt domstolsprotokollet hade Andersson med sig sin fru och sin far i vagnen. Tillsammans borde de ha kunnat ta sig an avlivningen av hästen. De hade med all sannolikhet god kunskap och vana av hemmaslakt av stordjur på den egna gården. Varför lämnade då Andersson ändå sin häst under natten vid vägkanten? Förklaringen kan troligen sökas i hästens speciella ställning i bondesamhället och inställningen till de människor som avlivade hästar.

Om Andersson hade avlivat sin häst riskerade han att bli stämplad i lokalsamhället som rackare, eller nattman, vilket var ett vanligt uttryck i Skåne. En rackare sågs som en "oärlig" människa som "ärliga" människor omöjligt kunde ha något att göra med. När rackaren kom på besök till gården i samband med hästslakt sattes han på möbler man inte var rädd om och gärna på ett tygstycke som kunde brännas efteråt så att hans fysiska närvaro inte skulle smitta gården med rackarskam. Om Andersson själv slaktat sin häst, dragit skinnet av den eller ätit av hästköttet skulle rackarskammen fäst vid honom, vilket hade medfört en uteslutning ur den sociala gemenskapen (Egardt 1962).

Det är viktigt att påpeka att ett samhälles djursyn inte är något homogent. Det är omöjligt att ge *en* bild av hur människor sett på djur. Det finns alltid motstridigheter inom både kulturer och inom enskilda människor (Morris 1998: 2f). I Anderssons fall måste vi anta att han har vägt risken med att dra på sig ett djurplågeriåtal och i och med detta också få ett rykte om sig som djurplågar mot risken att drabbas av rackarskam. I vågskålen måste vi också lägga dels den empati som Andersson kände med sin häst, dels det bötesbelopp som ett djurplågeriåtal kunde dra med sig. Uppenbarligen vägde hans omsorg om djuret, risken att betraktas som djurplågar och det bötesbelopp han riskerade att behöva

betala mindre än risken att bli rackarstämplad.

Avslutning

Även om det skiljer mellan 30 och 50 år mellan den verklighet som de engelska historikerna beskriver och analyserar då de talar om den engelska landsbygdens djursyn och de första djurplågerimålen på den svenska landsbygden vid slutet av 1850-talet vill jag hävda att det är relevant att utifrån förhållanden på den svenska landsbygden justera bland andra Thomas och Testers alltför generaliserade bild av landsbygdsbefolkningar som okända för djurs lidanden. Trots att vi här bara sett på fyra fall är det tydligt att förstahandskällor som domstolsmaterial kan användas för att i allra högsta grad problematisera och kanske även skjuta i sank tidigare uppfattningar om hur landsbygdsbefolkningen såg på djur, åtminstone under 1800-talet. Finns det något värde av denna sorts kunskap?

Av avgörande betydelse för hur den framtida husdjursuppfödningen eller animalieproduktionen kommer att utformas är hur vi människor betraktar lantbrukets djur. Ser vi dem som bärare av ett instrumentellt värde, det vill säga ett värde som enbart är kopplat till den avkastning och vinst de kan lämna, riskerar den industrialiserade animalieproduktionen att bli än mer intensifierad och inriktad på volym och vinst. Om vi däremot betraktar dem som bärare av ett intrinsiskt värde, ett egenvärde som är relaterat till djuren som individer där hänsyn tas till deras känslor och möjliga rättigheter såsom medvarelser, kommer en annan husdjursuppfödning att utformas. Just nu pågår en kamp om tolkningsföreträde mellan bland annat djurproducentleden och djurskyddsgrupper. Båda är ute efter att vinna konsumenternas förtroende, som blir allt viktigare för utformningen av den framtida djuruppfödningen. Men vilken kunskap styr konsumenters uppfattning om hur djur bör leva sina liv idag och i framtiden?

Det är inte troligt att de flesta människor i vår tid vägleds av en grundmurad biologisk, etologisk eller fysiologisk kunskap. Kan det vara sådana här bilder som påverkar oss konsumenters uppfattning om vad som är ett gott djurliv?

Med stor sannolikhet är det konsumenternas uppfattning av en historisk situation som de vill se återskapad också för dagens djur. Även djurrättsrörelsen använder uppfattningar om hur det var förr för att angripa dagens djurskötsel. När Peter Singer, den moderna djurskyddsrelsens skapare, skriver om hur djur lever idag, kontrasterar han den moderna situationen mot en diffus gårdag (Singer 1990: 96). På så vis framstår dagens djuruppfödning som mer okänslig och ”industrialiserad”; som en vrågbild och motsats till det småskaliga, nära och innerliga som man menar dominerade ”förr”.⁹

Om det är så att större hänsyn kommer att tas till marknaden, eller de många konsumenternas åsikter, så innebär det sannolikt att människors uppfattning om hur djur levde under historisk tid kommer att spela roll för hur den framtida animalieproduktionen utformas. Och när bilder av hur det var förr blir till en mall för hur många vill att en framtida djuruppfödning ska se ut, blir det viktigt att kontinuerligt problematisera det förflutna.

Niklas Cserhalmi, doktorand i agrarhistoria
Sveriges lantbruksuniversitet, Ultuna

Noter

- 1 Begreppet används här som en spegling av andras ordval, exempelvis Astrid Lindgrens och Marit Paulsens som båda varit aktiva opinionsbildare i frågor som rör djursyn och djurs behandling (Lindgren 1990, Paulsen 1993).
- 2 Jönköpings län, Norra Vedbo häradsrätt, Sommarting 1861, Nr 60. Domstolstexterna är ordagrant återgivna, varför interpunktion saknas på vissa ställen.
- 3 Peter Singer gav ut sin bok *Animal Liberation* 1974. Boken är en debattinlägg mot nuvarande djurskötsel, för veganism och djurskydd. Den kan ses som startskottet för den moderna djurskyddsrelsen.
- 4 Bentham ställer en retorisk fråga i sin bok *An introduction to the principles of morals and legislation*. Han frågar läsaren om djur kan lida (Can they suffer?). Om det ges ett jakande svar på frågan är Bentham inte främmande för att det kan komma en tid då också djuren bör ges rättigheter (Dirke 2000: 42 ff).
- 5 Nicolaus Torsten Roos motionerade 1844 om en lag som skulle skydda husdjur mot misshandel. Se Protocoll hållna hos högloflige ridderskapet och adeln 1844. Första häftet s. 293.
- 6 Jönköpings län, Västra Härad, Vinterting 1863, Nr 95.
- 7 Östergötlands län, Göstrings Häradsrätt, Vinterting 1861, Nr 79.
- 8 Malmöhus län, Herrestad Häradsrätt, Höstting 1860, Nr 55.
- 9 Även Astrid Lindgren och Marit Paulsens debattinlägg kan ses som kritik mot rådande system utifrån en idylliserad gårdag (Cserhalmi 2002: 17f).

Källor

Litteratur

- Bentham, Jeremy 1789, 1970: *An introduction to the principles of morals and legislation*. London: Davien, Conn.: Hafner.
- Cserhalmi, Niklas 2002: *De oskäligen kreaturen*. Stockholm: Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien.
- Dirke, Karin 2000: *De värnlösa vänner*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Egardt, Britta 1962: *Hästslakt och rackarskam*. Stockholm: Nordiska museet.
- Franklin, Adrian 1990: *Animals and Modern Cultures*. London: Sage.
- Heurgren, Paul: 1925: *Husdjuren i Nordisk Folketro*. Örebro: Örebro Dagblad.
- Kean, Hilda 1998: *Animal Rights*. London: Reaction.
- Lindgren, Astrid och Forslund, Kristina 1990: *Min ko vill ha roligt*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Morris, Brian 1998: *The Power of Animals, an Ethnography*. Oxford: Berg.
- Oja, Linda 1999: *Varken Gud eller natur*. Stockholm/ Stehag: B. Östlings bokförlag Symposion.
- Paulsen, Marit och Andersson, Sture 1993: *Europa och djuren*. Stockholm: Media nova.
- Regan, Tom 1983: *The Case for Animal Rights*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Regeringens proposition 1987/88:93.

- Ritvo, Harriet 1990: *The Animal Estate*. London: Penguin.
- Singer, Peter 1990: *Animal liberation*. London: Cape.
- Sundin, Jan 1992: *För Gud, staten och folket*. Stockholm: Institutet för rättshistorisk forskning.
- Svensk Författningssamling (SFS), december 1857, Nr 61.
- Tester, Keith 1991: *Animals and society*. London: Routledge.
- Thomas, Keith 1983: *Man and the natural world*. London: Allen Lane.
- Otryckta källor*
- Landsarkivet i Lund, Malmöhus län, Herrestad häradsrätt, Höstting 1860, Nr 55.
- Landsarkivet i Vadstena, Jönköpings län, Norra Vedbo häradsrätt, Sommaring 1861, Nr 60.
- Landsarkivet i Vadstena, Jönköpings län, Västra Härad häradsrätt, Vinterting 1863, Nr 95.
- Landsarkivet i Vadstena, Östergötlands län, Göstrings häradsrätt, Vinterting 1861, Nr 79.

SUMMARY

The views on animals in the 19th century

In the English spoken world there are a lot of scholars working with historical questions on the relationship between man and beast. The Oxford historian Keith Thomas is one of the key figures in this discipline. In his book, *Man and the natural world*, he gives an overview on how the relations between men and animals have developed during the time 1500–1800. He carefully stresses the deep gap, which he means existed in how people conceived animals, in the countryside compared to the city. Thomas is careful to point out that it was among the city dwelling elite in the late 18th century that animals for the first time was given a value beyond a pure instrumental one. Many historians are ready to join him in this thesis (Tester 1991, Ritvo 1990, Kean 1998, Franklin 1990).

The idea of countryside people as less caring about animals compared to the city dwellers is based on source material left by the city dwelling elite itself. It is

common that peasants are described as animal abusers lacking sentimental feelings for animals. I mean that there is a clear tendency in this material that has been overlooked. By using other kinds of sources it is possible to question the image of the brutal countryside people.

In Sweden, the first animal protection law came in 1857. From this time it is possible to find law court material where peasants are involved in cases on animal abuse. By analysing, both what is explicitly said, and also the manners in how the animals were treated, which is seen in witnesses statements, the defendants speeches and letters, another picture emerges. Farmhands and maidens were willing to risk both their jobs and relations with neighbours in defending animals that were abused and maidens describes how they wept when looking at oxen being beaten. I mean that peasants in Sweden during the mid 19th century looked upon animals as beings with a clear intrinsically value.